

DANGUOLĖ MIKULĖNIENĖ

PRIESAGOS *-ALAS* DAIKTAVARDŽIŲ KIRČIAVIMO YPATYBĖS

Šiuo metu darinių kirčiavimas vis dažniau siejamas su žodžių daryba, nes kirčio vietos ar priegaidės pokytis išvestiniame žodyje (lyginant su pamatiniu) — dėsningas kalbos reiškiny, nulemtas ir darybos formanto, ir paties darybos kamieno morfonologinių ypatybių.

Dariųjų priebalsinių priesagų vediniai sudaro gana darnią kirčiavimo sistemą [Pakerys, 1988, 60]. Įvairesnė daiktavardžių, turinčių nekirčiuotas balsines priesagas, akcentuacija. Todėl šiame straipsnyje ir bandoma plačiau aptarti bent vienos jų — priesagos *-alas* — vedinius.

§ 1. Dažniausiai šios priesagos vediniai sudaromi iš veiksmažodžių, daug rečiau — iš vardažodžių [Skardžius, 1943, 171, 173, plačiau žr. Urbutis, 1965, 297, 324, 357, 369—370, 385]. „Dabartinės lietuvių kalbos žodyno“ (V., 1972) duomenimis, vardažodinių darinių yra tik 2,44 % [Lunskis, 1988, 8—9].

Aptariamieji daiktavardžiai iš pamatinių veiksmažodžių gali paveldėti vienskiemenį ar dviskiemenį darybos kamieną. Nuo jo morfonologinės struktūros dažniausiai ir priklauso priesagos *-alas* vedinių kirčiavimas. O dviskiemenė priesaga (kartu su galūne), „prisegta“ prie darybinio kamieno, lemia kirčio vietą išvestiniame žodyje — gali būti kirčiuojamas trečiasis ar ketvirtasis (nuo galo) darinio skienuo.

§ 2. **Vienskiemenio** veiksmažodinio darybos kamieno daiktavardžiai kirčiuojami trečiajame (nuo galo) skiemenyje. Šis darinio skienuo dažniausiai užima stipriąją poziciją, todėl morfonologiškai sietinas su žymėtąja — tvirtaprade — bendrinės lietuvių kalbos priegaide [Mikulėnienė, 1989, 46]. Taigi teoriškai galima sudaryti tokį veiksmažodinių vienskiemenio darybos kamieno vedinių kirčiavimo modelį (V — balsis, vokalizmas):

$$\left\{ \hat{V} \right\} - \hat{a}las$$

Tačiau bendrinėje kalboje (priešingai negu tikėtasi) tvirtapradžių priesagos *-alas* daiktavardžių nedaug, plg. *áugalas* (: *áuga*), *páistalas* (: *páisto*), *tráiškalas* (: *tráiško*)...

§ 3. Daug dažniau šios priesagos vediniai iš veiksmažodžių paveldi tvirtagalę priegaidę, plg. *biñbalas* (: *biñbia*), *bařstalas* (: *bařsto*), *bleřbalas* (: *bleřbia*)..., *draĩkalas* (: *draĩko(si)*), *gařgalas* (: *gařgia*), *geĩdalas* (: *geĩdè*)..., *piřkalas* (: *piřko*), *pliuřpalas* (: *pliuřpia*)..., *reĩkalas* (: *reĩkia*)..., *ziřzalas* (: *ziřzia*)...

Tvirtagalės priegaidės įsigalėjimą trečiajame vedinio skiemenyje liudija ir cirkumfleksinė priegaidžių kaita, plg. *bařřskalas* (: *bářřka*), *čiaũřskalas* (: *čiaũřka*), *ėdalas* (: *ėda*), *giėdalas* (: *gieda*), *gỹdalas* (: *gỹdo*)..., *miñkalas* (: *mĩnko*), *raũgalas* (: *ráugia*), *spaũdalas* (: *spáudè*), *sprõgalas* (: *sprógo*), *taũřskalas* (: *táuřkia*), *traũkalas* (: *tráukia*), *žvañgalas* (: *žvánga*)¹... A. Laigonaitės nuomone, toks kirčiavimo polinkis atitinka bendrą iš seno paveldėtą lietuvių kalbos tendenciją tvirtapradę pamatinio žodžio priegaidę darinyje pakeisti tvirtagalę [Laigonaitė, 1978, 22].

Taigi morfonologijos požiūriu trečiojo skiemens cirkumfleksas negali būti atsitiktinis reiškinys.

§ 4. Vediniai su cirkumfleksine metatonija išplitę žemaičių ir vakarų aukštaičių tarmėse [Laigonaitė, 1978, 22]. Ypač ji būdinga žemaičiams, plg. *raũgalas* 3^b (Barstýčiai, Skuodo r.; Tirkšliai, Mažeikių r.; Upýna, Šilalės r.) ir *ráugalas* 3^a (Betýgala, Raseinių r.; Kairiai, Šiaulių r.; Žeimėlis, Pakruojo r.; Vabalniñkas, Biržų r.; Smiľgiai, Panevėžio r.; Pajstrýs, Panevėžio r.; Pociũnėliai, Radviliškio r.; Surviliškis, Kėdainių r. ...) [LKŽ, 1978, 279].

Todėl ir cirkumfleksio įsigalėjimas pirmiausia sietinas su žemaičių kirčiavimo ypatybėmis. Jomis galima paaiškinti ir morfonologinį „prieštaravimą“ tarp teorinio kirčiavimo modelio (tvirtapradės priegaidės) ir jo realizacijos vediniuose (tvirtagalės priegaidės). Mat bendrinės lietuvių kalbos žymėtoji tvirtapradė priegaidė žemaičių tarmėse yra nežymėta [Гирденис, 1985, 143]. Todėl darinių kirčiavimo modelyje cirkumfleksas atlieka žymėtosios priegaidės funkcijas.

§ 5. Aptartasis žemaičių kirčiavimas būdingas ir kitų balsinių priesagų (-*esys*, -*inys*, -*ulyš*) daiktavardžiams. Tačiau visais atvejais išlieka morfonologinis ryšys tarp vedinio trečiojo skiemens ir žymėtosios priegaidės.

§ 6. Akcentologijos požiūriu priesaga -*alas* yra žemesnio rango morfema. Todėl ir tvirtagalė šaknis, atsidūrusi trečiajame vedinio skiemenyje, užima stipriosios morfemos padėtį [plg. Garde'as, 1971, 96; Girdenis, 1972, 66; Гирденис, 1985, 66].

§ 7. Su stipriąja priešdėlio pozicija susiduriame, aptardami veiksmažodinius **dviskiemenio** darybos kamieno daiktavardžius. Jų kirčiavimą lemia iš veiksmažodžio paveldėtas priešdėlis. Kirčio vieta neretai perimama su darybos kamieniu, plg.:

¹ Pamatiniai žodžiai ir jų vediniai kirčiuojami pagal „Dabartinės lietuvių kalbos žodyną“ (Vilnius, 1972).

āpmušalas (: *āpmuša*), *āpdangalas* (: *āpdengė*), *įrišalas* (: *įriša*), *išmušalas* (: *išmuša*), *núoviralas* (: *nùvirė*), *pākaitalas* (: *pàkeitė*), *ùzsagalas* (: *ùžsegė*), *ùžtiesalas* (: *ùžtiesė*). Jei pamatinės formos priešdėlis nekirčiuotas, vedinyje jis vis tiek atsiduria kirčiuotoje pozicijoje, plg.: *āpsaugalas* (: *apsáugo*), *āptaisalas* (: *aptaíso*), *āptraukalas* (: *aptráukė*), *pādažalas* (: *padážo*), *pāmirkalas* (: *pamiřko*), *ùždaralas* (: *uždāro*), *ùžmaišalas* (: *užmaišo*). Taigi su pamatinių veiksmažodžių kirčiavimu bei priegaidėmis aptariamieji daiktavardžiai nesusiję.

§ 8. Gali įvairuoti tik vedinių, paveldėjusių priešdėlį *pa-*, akcentuacija, plg. „Dabartinės lietuvių kalbos žodyne“ teikiamus *pāpuošalas* (3^{4b}), *pātiekalas* (3^{4b}), *pātiesalas* (3^{4b}) ir šnekamojoje kalboje plintančius jų kirčiavimo variantus: *papuōšalas* (3^b), *patiėkalas* (3^b), *patiėšalas* (3^b)². Šių variantų atsiradimą ir jų plitimą morfologiškai galima būtų aiškinti kirčio viršūnės slinktimi į dešinę — arčiau darybos kamieno ir darybos formanto sandūros.

Tokia pat kirčiavimo raidos tendencija pastebėta dūrinių kirčiavime [Vitkauskas, 1985, 9] ir aptārta plačiau [Stundžia, Mikulėnienė, 1989]. Ji atsiradusi ir kituose išvestiniuose žodžiuose (manyčiau, tik taip būtų galima paaikškinti šnekamojoje kalboje įsigalėjusį „netaisyklingą“ priesagos *-iškas*, *-a* būdvardžių *asmėniškas*, *-a*, *smulkmėniškas*, *-a*, *visuomėniškas*, *-a* kirčiavimą) [plg. Girdenis, 1986, 86].

Šie ir kiti panašūs kirčio slinkties atvejai neturėtų būti vertinami kaip didelės kirčiavimo klaidos, nes jie, matyt, kalboje atsiradę dėl morfonologinės akomodacijos [Микуленене, 1987, 24].

§ 9. Kirčio slinkties atveju atkreiptinas dėmesys į morfonologinę darinio struktūrą — ypač į balsines fonemas ir jų išsidėstymą: kirčio viršūnė neretai perkeliama į aukštesnio pakilimo balsį (plg. *asmėniškas*: $\widehat{a-e-i}$, *papuōšalas*: $\widehat{a-uo-a}$, *patiėkalas*: $\widehat{a-ie-a}$).

Kitais kartais išvestiniuose daiktavardžiuose, paveldėjusiuose priešdėlį *pa-*, arčiau morfemų sandūros kirtis nepersikelia. Matyt, „trukdo“ darybos kamienne įvykusi balsių kaita, plg.: *pākaitalas* (: *pàkeitė*), *pāvalkalas* (: *pàvelka*, *paviřko*), *pāsagalas* (: *pàsega*)... Šaknies balsiai virsta to paties tembro balsiais (plg. *pākaitalas*: $\widehat{a-a(i)-a}$, *pāvalkalas*: $\widehat{a-a(l)-a}$, *pāsagalas*: $\widehat{a-a-a}$...). Kirčio taip pat „neperima“ ir fonologiškai trumpas balsis, plg. *pādažalas*, *pātepalas*.

§ 10. **Vardažodiniai** priesagos *-alas* daiktavardžiai kirčiuojami pagal veiksmažodinių tos pačios struktūros vedinių prozodinį modelį, plg.: *gaivalas* (: *gaivų*, *gaivùs*), *niėkalas* (: *niėkas*) ir *aiškalas* (: *aiřkus*), *skýstalas* (: *skýstas*).

² „Lietuvių kalbos žodyne“ šie variantai neužrašyti: yra tik *papuōšalas* (1) [LKŽ, 1973, 388].

АКЦЕНТУАЦИОННЫЕ ОСОБЕННОСТИ СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ, ОБРАЗОВАННЫХ С ПОМОЩЬЮ СУФФИКСА *-alas*

Резюме

Автором прослеживаются основные тенденции по акцентуации исследуемых дериватов, внешнее морфонологическое несоответствие между теоретически созданной акцентуационной моделью и ее реализацией. Указываются возможные морфонологические факторы, поддерживающие распространение различных акцентуационных вариантов в современном литовском языке.

LITERATŪRA

- Garde'as, 1971 — Garde'as P. Lietuvių kalbos kirčiavimo sistema (vertė ir komentavo A. Girdenis). — *Kalbotyra*, 1971, t. 22 (1), p. 90—96.
- Girdenis, 1972 — Girdenis A. Lietuvių kalbos vardažodžio priesagų kirčio susiformavimas. — *Baltistica*, 1972, 1 priedas, p. 66—72.
- Girdenis, 1986 — Girdenis A. Primirštas kirčiavimo modelis. — *Kalbotyra*, 1986, t. 37 (1), p. 86.
- Laigonaitė, 1978 — Laigonaitė A. Lietuvių kalbos akcentologija. Vilnius, 1978.
- Lietuvių kalbos žodynas. Vilnius, 1968—1986, t. 1—14.
- Lunskis, 1988 — Lunskis V. Priegaidžių kaita priesagos *-alas* daiktavardžiuose: Kursinis darbas (rankraštis). Šiauliai, 1988.
- Mikulėnienė, 1989 — Mikulėnienė D. Metatonija morfonologijos požiūriu. — *Kalbotyra*, 1989, t. 40(1), p. 45—51.
- Pakerys, 1988 — Pakerys A. Daiktavardžių kirčiavimas. Dariųjų priebalsinių priesagų vediniai. — *Kalbotyra*, 1988, t. 39(1), p. 60—69.
- Skardžius, 1943 — Skardžius P. Žodžių daryba. Vilnius, 1943.
- Stundžia, Mikulėnienė, 1989 — Stundžia B., Mikulėnienė D. Dūrinių kirčiavimo dėsninčiai. — *Kalbotyra*, 1989, t. 40(1), p. 83—90.
- Urbutis, 1965 — Urbutis V. Daiktavardžių daryba. — *Lietuvių kalbos gramatika*, t.1. Vilnius, 1965, p. 251—473.
- Vitkauskas, 1985 — Vitkauskas V. Lietuvių kalbos tarties žodynas. Vilnius, 1985.
- Гирденис, 1985 — Гирденис А. Морфонологические явления. Грамматика литовского языка / Гл. ред. В. Амбразас. Вильнюс, 1985, с. 49—68.
- Гирденис, 1985 — Гирденис А. Специфические признаки и развитие слоговых интонаций в литовских диалектах. *Tarptautinė baltistų konferencija. 1985 m. spalio 9—12 d. Pranešimų tezės*. Vilnius, 1985, p. 143—144.
- Микуленене, 1987 — Микуленене Д. С. Явления метатонии в именных флективных образованиях современного литовского языка: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Вильнюс, 1987.